

K NĚMECKÉMU EXILU VE FRANCII 1933 – 1943

Luboš Houska

Prací, zabývajících se situací německých exulantů ve Francii, již bylo napsáno značné množství. Máme rovněž k dispozici řadu autobiografií německých spisovatelů, kteří byli nuceni odejít z Německa po nástupu Hitlera k moci. Z nich se dozvídáme především o nesnázích, do kterých se emigranti dostali v cizině po svém útěku, o vztazích mezi jednotlivými emigranty, o jejich vztazích k obyvatelům zemí, které je přijaly.

O podpůrných organizacích, které se emigrantů z velké části ujímaly, však nacházíme informací jen velmi málo. Proto největší přínos materiálů, zpracovaných v této práci, vidím v doplnění neznámých, případně opomíjených poznatků o situaci exulantů ve Francii a o dvou podpůrných organizacích, které zde v době od roku 1933 do roku 1943 působily. Dozvídáme se z nich i o pozadí činnosti nejvýznamnější organizace německých spisovatelů v exilu – Ochranného svazu německých spisovatelů (SDS) – a problémech jejich členů, zejména v letech 1936–1937.

Ve Státním ústředním archivu v Praze se nacházejí dopisy z období od 9.8.1936 do 11.8.1939 v německém či francouzském originále, zachycující žádosti SCHUTZVERBAND DEUTSCHER SCHRIFTSTELLER a BUND FREIE PRESSE UND LITERATUR o finanční pomoc COMITÉ D'ASSISTANCE AUX RÉFUGIÉS (C. A. R.) především při organizaci dvou výstav německé literatury v Paříži.

První z nich se konala pod názvem „Buchmesse deutscher Schriftsteller“ od 19. do 31. prosince 1936 v Galerie Billiet, druhá – „Das freie deutsche Buch in Paris 1937“ v Rue Gay-Lussac v Quartier Latin. Do Prahy přišly tyto dopisy v poválečných letech spolu s dokumenty z archivů našich exilových institucí a organizací na Západě. Jelikož materiály docházely do Československa postupně a archivně byly zpracovány teprve v posledních letech, není možno zjistit, odkud a kdy se k nám dostaly. Jejich původní místo však bylo s největší pravděpodobností v archivu C. A. R. Soudím tak z faktu, že dopisy této organizace jsou vždy kopie a bez podpisů, kdežto dopisy jí adresované jsou vždy originály s vlastnoručním podpisem odesílatele, opatřené prezentačním razítkem s francouzským textem. Jelikož jsem z této korespondence získal pouze kusé informace, snažil jsem se najít v literatuře o exilu další údaje o citovaných událostech a organizacích a souvislostech mezi nimi. Našel jsem je především v deníku *Pariser Tageszeitung*, publikacích „Exil in Frankreich“¹, „Emigrés français en Allemagne, Emigrés allemands en France 1685–1945“² a knize Maxmiliany Scheera „So war es in Paris“³. Další dokumenty, ze kterých bych

získal informace o C. A. R. a American Joint Distribution Committee, jsem hledal v pařížských Archives Nationales.⁴ Našel jsem zásadní informace v korespondenci sira H. W. Emersona, vysokého komisaře Ligy národů pro uprchlíky z Německa, respektive Intergovernmental Committee s Nathanem Katzem (Evropský výkonný výbor A. J. D. C.) a s Paulem Baerwaldem, čestným předsedou A. J. J. D. C. (American Jewish Joint Distribution Committee). Francie a Německo mají bohatou tradici vzájemných styků, zejména také obousměrné emigrace. Jen za poslední tři století zaznamenáváme pět velkých vln emigrace. Francouzští hugenoti hledali v době vlády Ludvíka XIV. (po zrušení Ediktu Nantského r. 1685) azyl před náboženskou nesnášenlivostí v mnohých německých státech a přinášeli tam s sebou své zvyky a vědomosti. Druhá a třetí vlna byly v době Velké francouzské revoluce a prvního císařství ve Francii (1789 – 1815), kdy prchala do Německa především francouzská šlechta a buržoazie. Ve stejné době přicházeli do Francie mnozí pokrokoví Němci, sympatizující s revolucí. V 19. století pak přicházeli do Francie především němečtí dělníci a řemeslníci za prací a prchali sem pokrokoví němečtí novináři a spisovatelé před cenzurou a pronásledováním. Z tohoto období můžeme jmenovat osobnosti jako byl např. Heinrich Heine, Karel Marx, Ludwig Börne, Jacques Offenbach a další. Pro Francii byl jejich příchod přínosný, působili zde mimo jiné i mnozí němečtí vědci, kteří významně obohatili francouzskou Akademii (Fr. Dübner, H. Weil a další).

Naším úkolem však není zkoumat historii emigrace století minulých, nýbrž historii emigrace z Německa, v kterém vládl od roku 1933 do roku 1945 tzv. „národní socialismus“ a v jehož čele stál diktátor Adolf Hitler. Byla to největší vlna emigrace, kterou novodobé evropské dějiny poznaly. Jen z Německa a Rakouska uprchlo asi půl miliónu lidí. Jejimi předchůdci byli někteří němečtí spisovatelé, kteří vytušili nebezpečí již před nástupem Hitlera k moci. Patřili mezi ně například Rudolf Leonhard a Kurt Tucholsky. Vlastní počátek emigrace se však datuje až od roku 1933, kdy nastoupil 30. ledna Hitler do funkce říšského kancléře. V roce 1933 po inscenovaném požáru Říšského sněmu, vydání prvních protižidovských zákonů (duben), pálení knih pokrokových autorů (10. 5.) a dalších akcích již většina kulturních a politických činitelů pochopila pravé úmysly nového režimu. Pochopili také, že nový režim nemíní tolerovat jejich „podvratnou“ činnost a že jediným východiskem pro ně je emigrace.

Jedním z nejdůležitějších projevů zvučelo bylo vyloučení mnoha významných spisovatelů z Akademie der Künste (Thomas Mann, Franz Werfel, Leonhard Frank, Alfréd Döblin. . .) a zrušení organizace Schutzverband deutscher Schriftsteller, místo něhož byla zřízena Arbeitsgemeinschaft nationaler Schriftsteller. Do této nové spisovatelské organizace neměla velká část spisovatelů přístup již na základě jejich stanov, které nedovolovaly vstup židů ani „nesprávně politicky orientovaných“ spisovatelů. Jako první proto emigrovali němečtí židé, dále spisovatelé a žurnalisté, kteří se nemínili podříditi novým požadavkům a pravid-

lům nacistů, a přední politikové opozičních stran (komunisté, socialisté, křesťanští demokraté a další). Francie zpočátku tyto emigranty vítala s otevřenou náručí, chtěla zůstat věrna svým tradicím země azylu pro utlačované a pronásledované. Ve Francii byly již v prvních měsících roku 1933 založeny mnohé podpůrné organizace křesťanské, židovské, jakož i různých politických stran a soukromé. Mezi jinými můžeme jmenovat Das französische Hilfskomitee, Comité d'accueil et d'Aide aux victimes de l'antisémitisme allemand, Secours Rouge. Počáteční nadšení mnohé Francouze brzy přešlo. Velikou roli zde hrálo několik nepříznivých faktorů. Neuběhlo příliš mnoho času od první světové války, za které Francie v boji proti Německu utrpěla velké ztráty hmotné i na životech svých vojáků. V roce 1933 byla ve Francii stále velká nezaměstnanost v důsledku světové hospodářské krize, nově příchozí z Německa byli mnohými považováni především za „zloděje pracovních příležitostí“, nikoli za politické uprchlíky. Dalším z faktorů byla nestálost politické situace ve Francii: v letech 1933–1939 se zde vystříдалo čtrnáct vlád. Proto byla zneklidňující i existence a dynamismus „Nového Německa“ jako souseda, jehož si Francie v dané situaci nechtěla znepřátelit. Tyto i další faktory způsobily, že se situace emigrantů od konce roku 1933 (s krátkou výjimkou v době vlády Lidové fronty roku 1936) spíše zhoršovala. Situace ve Francii však nebyla pro emigranty tak zlá, jak by se podle těchto skutečností zdálo. Německá emigrace nezůstala po útěku z Německa nečinná. Ihned na přelomu května a června 1933 byl v Paříži znovu založen Schutzverband deutscher Schriftsteller. V červenci téhož roku se konal v pařížském sále Pleyel 1. antifašistický kongres. Dal základ hnutí Amsterdam – Pleyel, které pořádalo mnohé akce na pomoc nespravedlivě vězněným – Georgu Dimitrovi, Ernstu Thälmannovi a dalším antifašistům, dále mnohé protifašistické kampaně a kongresy.

Problém uprchlíků z Německa, který se týkal mnoha zemí světa, dal v říjnu 1933 podnět k tomu, že Společnost národů vytvořila Vysoký komisariát pro uprchlíky pocházející z Německa. V lednu 1934 zhoršila situaci korupční aféra kolem Alexandra Stavivského, který byl jedním z emigrantů. Vládní orgány rozpoutaly po této aféře proticizineckou kampaň, proti níž vystoupili přední francouzští komunističtí a socialističtí politikové. O nemorálnosti a zvržení nového režimu v Německu podala další důkaz tzv. „Noc dlouhých nožů“, za které se nacistické vedení dopustilo řady politických vražd. Po smrti Hindenburgově v srpnu 1934 Hitler převzal všechnu moc do svých rukou a spojil úřad prezidenta a říšského kancléře do jedné funkce a nazýval se nadále „Führer“ (vůdce). V roce 1935 nacistické Německo podávalo další důkazy o bezostyšnosti své vnitřní i zahraniční politiky – v lednu bylo po referendu připojeno k Německu Sársko (což znamenalo pro Francii dalších 7000 uprchlíků). 15. září pak byly vydány „Norimberské rasové zákony“, které zbavovaly židy v Německu všech občanských práv.

Odpůrci nacistického režimu v zahraničí však tomu ani v tomto roce nepřihlíželi nečinně. V září se sešel v Paříži v hotelu Lutetia Výbor pro vytvoření

Německé lidové fronty. Nadále pracoval pod názvem Lutetia-Kreis. Bylo to největší shromáždění německých politických odpůrců nacistického režimu od převzetí moci Hitlerem v roce 1933. Snažilo se o koordinaci činnosti jednotlivých politických uskupení německé emigrace v boji proti nacismu a jejich sjednocení do lidové fronty.

Rok 1936 byl pro emigranty ve Francii mimořádně příznivý. Ve volbách v květnu vyhrála francouzská Lidová fronta a vytvořila vládu v čele s Leónem Blumem. Za této vlády byla vytvořena Konzultativní paritní komise pro uprchlíky z Německa (Comité consultatif). Tato komise sestávala ze čtyř Francouzů a čtyř německých emigrantů, rozhodovala o udělení statutu „politických uprchlíků“. Za německou stranu byli v tomto výboru Georg Bernhard, Willi Münzenberg, Albert Grzesinski a Theodor Tichauer. Tato komise pracovala až do začátku druhé světové války. Všem uprchlíkům, kteří se prokazatelně před 5. srpnem 1936 zdržovali ve Francii, byl přiznán „Průkaz pro uprchlíky pocházející z Německa“ (Ausweis für die Deutschland stammenden Flüchtlinge). V roce 1937 se však pozice vlády Lidové fronty oslabila a situace pro emigranty se zhoršila. V květnu téhož roku byl mimo jiné vytvořen Francouzský protižidovský výbor, posilovaly se pozice Hitlerových příznivců ve Francii.

Rok 1938 s sebou přinesl další zostření mezinárodní situace. Bylo obsazeno Rakousko. Francie a Velká Británie podepsaly Mnichovskou dohodu o obsazení československého pohraničí Německem. Daladierova vláda vydala v létě vládní nařízení, která byla namířena proti uprchlíkům, jejichž situace se dále výrazně zhoršila po návštěvě německého ministra zahraničí Joachima von Ribbentropa v Paříži. Při této návštěvě bylo podepsáno francouzsko-německé prohlášení o spolupráci. V Německu v tomto roce zemřel na následky věznění nositel Nobelovy ceny za mír Carl von Ossietzky a v listopadu uspořádali fašisté tzv. „Reichskristallnacht“, při které vypálili množství synagog a pořádali pogromy na židy.

V roce 1939 již Francie začala německé uprchlíky považovat za „ressortissants d'un pays ennemi“ (příchozí z nepřátelské země) a začala je shromažďovat do internačních táborů. Stejně tak internovala i příslušníky Interbrigád ze Španělska, kde byla nastolena 31. března vláda generála Franka. Příslušníci a stoupenci demokratických a levicových proudů nejen v řadách německé emigrace stáli v době občanské války ve Španělsku vesměs na straně vlády Lidové fronty a její porážka přinesla těmto proudům velké zklamání i pokles reálných šancí na obrát v mezinárodním vývoji, v němž fašistické a nedemokratické režimy stále více nabývaly na síle.

Také vývoj na Východě nemohl exulanty naplňovat optimismem. Dne 15. března obsadilo Německo zbytek Česko-Slovenska, resp. českých zemí, kdežto slovenské vládě umožnilo vytvořit loutkový stát. Velké zklamání připravil demokratickým silám podpis sovětsko-německého paktu o nenapadení dne 23. srpna

1939 a vypuknutí druhé světové války dne 1. září 1939, kterému západní velmoci nedokázaly účinně čelit a SSSR ho využil pro obsazení polských území na východ od tzv. Curzonovy linie. V důsledku těchto událostí se v Evropě neustále zmenšovalo území, na němž mohli Němci uprchlíci ještě relativně svobodně přežívat.

Rok 1940 byl rokem porážky Francie a podpisu příměří mezi Francií a Německem. Článek 19 tohoto příměří (které podepsal maršál Pétain) určuje vydání německých uprchlíků, které bude Říše požadovat. Francie byla rozdělena na dvě zóny: okupovanou (severní Francie) a neokupovanou (jižní Francie). Francouzská vláda v čele s Pétainem se usadila ve Vichy. Následovalo vydání protizhidských statutů této vlády, jeden z dekretů přikazuje internaci židů zahraničního původu v neokupované zóně. Pétain se při setkání s Hitlerem 24. října zavazuje ke kolaboraci. Rok 1940 však znamenal i zvýšení úsilí o záchranu uprchlíků, kterým se podařilo dostat do neokupovaného území na jihu Francie, především do Marseille. Zahájilo zde svou činnost mnoho různých podpůrných organizací. Tuto situaci zobrazuje přesvědčivě např. Anna Seghersová ve svém románu „Transit“ nebo Lion Feuchtwanger ve vzpomínkové knize „Dábel ve Francii“. Pro spisovatele byl nejdůležitější Centre américain de secours, který zde byl vytvořen na popud a s finanční podporou amerického Emergency Rescue Committee⁵. Toto středisko dopomohlo mnohým německým a francouzským spisovatelům k útěku přes Španělsko do Portugalska a dále do USA. Mezi osobnostmi, které tento výbor zachránil před vydáním a deportací do Německa můžeme jmenovat Heinricha Manna, Liona Feuchtwangera, Hanse Natonka, Franze Werfla a mnoha dalších.

Největší finanční pomoc však v tomto období zajišťoval American Jewish Joint Distribution Committee⁶, který zde zreorganizoval a nadále až do roku 1943 financoval mimo jiné čtyři podpůrné organizace: Comité d'Assistance aux réfugiés⁷, OSE (Oeuvre des secours aux enfants)⁸, Fédération des sociétés juives⁹ a HICEM¹⁰.

V roce 1941 byli Německu vydáni první uprchlíci – Rudolf Breitscheid a Rudolf Hilferding. V okupované Paříži byli v tomto roce hromadně zatýkáni židé. Od roku 1942 probíhaly deportace židů z francouzských internačních táborů do vyhlazovacího tábora v Osvětimi. Koncem tohoto roku obsadily německé jednotky i doposud neokupovanou jižní zónu Francie.

Francie byla bezesporu pro německý exil nejdůležitější zemí. Vycházela zde převážná část emigrantského tisku (z mnoha můžeme jmenovat Pariser Tagebuch, Die Einheit, Deutsche Volkszeitung. . .) a sídlilo zde mnoho nakladatelství exilové literatury (Editions du Carrefour, Phönix – Verlag, Editions Nouvelles Littéraires. . .). Převážně v Paříži a jihofrancouzském Sanary-sur-Mer se usadilo mnoho německých světoznámých spisovatelů (Rudolf Leonhard, Alfréd Döblin, Maximilian Scheer, Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger. . .), někteří další přijížděli do Francie na krátkou dobu z jiných zemí exilu na dovolenou nebo z pracovních důvodů (např. Bertolt Brecht).

Z iniciativy Rudolfa Leonharda byl v květnu nebo červnu 1933¹² založen Schutzverband deutscher Schriftsteller (dále SDS). Rudolf Leonhard byl také od založení SDS až do jeho zákazu roku 1939 prvním předsedou pařížské sekce, pod kterou spadali všichni němečtí spisovatelé, kteří emigrovali do Francie. Členy byli spisovatelé z celé šíře politického spektra. Za Leonhardova zástupce byl zvolen Alfréd Kurella, kterého po jeho přesídlení do SSSR v této funkci nahradil Egon Erwin Kisch. Sekretářem SDS byl jmenován David Luschnat. Prvním z úkolů SDS jako odborové organizace byla ochrana zájmů spisovatelů vůči zahraničním vydavatelům a porušování smluv německými vydavateli, především však „...die Verpflichtung, für die in Deutschland gebliebenen, vom Faschismus verfolgten, verhafteten und mißhandelten Kollegen einzutreten.“¹³ Pravidelná a intenzivní práce SDS začala na podzim roku 1933. Od září 1933 SDS pořádal pravidelné měsíční, čtrnáctidenní a od roku 1935 týdenní přednáškové a diskusní večery a předčítání literárních děl s diskusemi. Na podzim roku 1934 byl SDS reorganizován a jeho činnost byla zlegalizována – byl zapsán do listiny francouzských organizací. Na generálním shromáždění v lednu 1935 se podařilo zapojit do předsednictva SDS Heinricha Manna a Liona Feuchtwangera. Jako další členové prezidia byli zvoleni vedle Rudolfa Leonharda Ludwig Marcuse, Ernst Leonhard, Johannes R. Becher, Egon Erwin Kisch, Anna Seghersová a Alfréd Kantorowicz.

V této době se již SDS stal uznávaným centrem exilové literatury, které spolupracovalo i s francouzskými spisovateli. Dosah přednáškové činnosti daleko přesáhl původně předpokládaný okruh členů SDS, akcí se zúčastňovalo i mnoho jiných zájemců o literaturu. SDS, resp. jeho čelní představitelé, patřili k zakladatelům Initiativkomitee zur Schaffung einer Deutschen Freiheitsbibliothek. Za čestné předsedy tohoto výboru byli zvoleni André Gide, Romain Rolland a Lion Feuchtwanger, za prezidenta Heinrich Mann. Ve výzvě „Die deutsche Freiheitsbibliothek“ (DFB), kterou uveřejnil 14. 4. 1934 časopis „Der Gegen-Angriff“, píše Heinrich Mann: „...Dies ist seit der deutschen Katastrophe von 1933 das erste umfassende kulturelle Unternehmen zur Rettung und Erhaltung aller historischen und lebendigen Kulturgüter, die das Deutschland des achtzehnten, neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts hervorgebracht und der Welt übergeben hat.“¹⁴ Deutsche Freiheitsbibliothek byla slavnostně otevřena v den prvního výročí pálení knih v Německu – 10. května 1934. Zahajovací řeč pronesl Egon Erwin Kisch. Předsedou DFB se stal Heinrich Mann. Z DFB se v následujících letech stalo dokumentační, výstavní a propagační centrum exilu, SDS zde mimo jiné pořádal setkání se spisovateli. Jako orgán DFB vycházely od poloviny roku 1935 Mitteilungen der deutschen Freiheitsbibliothek¹⁵. Počátkem září 1939 byla DFB zabavena francouzskou policií. Její materiály padly pravděpodobně za okupace Francie do rukou nacistů, dodnes o jejich osudu nic nevíme. Materiály Mezinárodního antifašistického archivu, které byly mezi nimi, jsou nenahraditelné.

V roce 1935 vyšla v Paříži antologie exilové literatury, nazvaná *Deutsch für Deutsche*. Přispělo do ní 42 autorů různého politického zaměření (mezi jinými Johannes R. Becher, Bertolt Brecht, Erich Weinert, Walter Mehring, Ferdinand Bruckner, Friedrich Wolf, Lion Feuchtwanger, Bruno Frank, Anna Seghersová, Hans Marchwitza), které sjednocovala myšlenka boje proti fašismu. Tato kniha byla mozaikou různorodých příspěvků a jako celek představovala hnutí německých spisovatelů v exilu. Sestavil ji pařížský SDS, vyšla několik týdnů před 1. Mezinárodním kongresem spisovatelů na obranu kultury, který se konal v Paříži. Kongres se měl zabývat těmito tématy:

1. Literární dědictví
2. Humanismus
3. Národ a kultura
4. Jednotlivec
5. Důstojnost myšlení
6. Úloha spisovatele ve společnosti
7. Literární tvorba

8. Činnost spisovatelů na obranu kultury¹⁶. 1. Mezinárodní kongres na obranu kultury (1. Congrès international pour la défense de la culture) se konal v době od 21. do 25. června 1935 v pařížském Palais de la Mutualité. U řečnického pultu tohoto kongresu se za pět odpolední a večerů vystříдалo 100 spisovatelů 38 národností, z toho asi dvacet německých spisovatelů v exilu. V seznamu německých řečníků najdeme jména Robert Musil, Max Brod, Leonhard Frank, Heinrich Mann, Lion Feuchtwanger, Johannes R. Becher, Egon Erwin Kisch, Anna Seghersová, Rudolf Leonhard, Erich Weinert, Bertolt Brecht, Alfréd Döblin a další. Němečtí exiloví spisovatelé se snažili zdůraznit existenci protipólu fašistické moci a ideologie – množství a závažnost tvorby v exilu a německé a světové humanistické tradice, na které navazuje. Z francouzských účastníků jmenujme alespoň tři ze spisovatelů, kteří již od roku 1933 nejaktivněji vystupovali ve prospěch německých emigrantů – byli to André Gide, Henri Barbusse a Romain Rolland.

Ohlas kongresu byl nad očekávání velký – konečně se podařilo prorazit hradbu mlčení, která doposud o otázkách nacistické ideologie a německého exilu v mnohých zemích vládla. I přes různorodost názorů byl jednotící myšlenkou názor, že „...der Schriftsteller in den gesellschaftlichen Fragen unserer Zeit mitzusprechen und mitzukämpfen hat, daß die Kultur der Vergangenheit im Kampf erhalten, die Zukunft im Kampf erobert werden muß und daß der Faschismus die Kultur bedroht, der Sozialismus dagegen sie fördert“.¹⁷ Bezprostředním výsledkem pařížského kongresu bylo založení Mezinárodní společnosti spisovatelů na obranu kultury.

Jedním z důkazů SDS, že se míní aktivně podílet na obraně kultury, byla i jeho péče o vlastní pokračovatele („Schriftstellernachwuchs“). V roce 1935 založil – na základě iniciativy Rudolfa Leonharda – pracovní kroužek pro mladé lidi, kteří mají zájem literárně tvořit. Tento kroužek vedl spisovatel Hans Marchwitz. Jako motivaci pro mladé autory vypisoval SDS od roku 1936 každoročně soutěž o „Heinrich-Heine-Preis“.

V roce 1936 zahájil SDS i s další formou propagace exilové literatury – začal pořádat výstavy knih. První z nich uspořádal ve spolupráci s DFB v době od 14. do 23. listopadu pod názvem „Das freie deutsche Buch – seine Entwicklung 1933–1936“. V *Pariser Tageszeitung* ze 14. listopadu 1936 se dočítáme, že byla pořádána jako protiakce k nacistické výstavě, která byla zahájena v minulých dnech v Paříži. SDS a DFB svou výstavou chtěly působit proti nebezpečné propagandě nacistů. Dále se zde dočítáme, že výstava se konala v místnostech Société Géographique, 184, Bld St Germain a byla otevřena až do 23. listopadu. Na vernisáži měli promluvit André Chamson a Egon Erwin Kisch. A jak se v tomto čísle dočítáme na další straně, nezůstalo jen u vystavování knih. Můžeme zde číst zprávu: „SDS. Der Diskussionsabend des SDS über das Referat von Ernst Leonard 'Die deutsche Kultursituation vor der Machtergreifung Hitlers' wird am Sonntag des 16. November in den Räumen der Ausstellung Das freie deutsche Buch stattfinden ...Es werden das Wort u. a. E. E. Kisch und Paul Westheim ergreifen...“¹⁹

Ohlas této výstavy na sebe nedal dlouho čekat, již 16. 11. 1936 se v *Pariser Tageszeitung* v článku, nazvaném „Offensive des freien deutschen Buches“ uvádí: „...wer bisher noch zweifelte, wo die deutsche Literatur lebt, der wird nach dieser umfassenden Schau nicht mehr leugnen können: nicht in Deutschland, sondern ausserhalb seiner Grenzen, schaffen die besten deutschen Dichter und Schriftsteller. Sie alle zu nennen, ist unmöglich. Die Tische reichen fast nicht aus, um die freie deutsche Buchproduktion seit 1933 zu fassen...“²⁰ Tolik pro ilustraci, proč byla výstava „Das freie deutsche Buch“ tak významná. Byla součástí kampaně SDS a DFB, jejímž cílem bylo získat francouzskou veřejnost na stranu antifašistické německé emigrace. Velký význam měla mimo jiné i setkání se spisovateli, která se konala v prostorách výstavy.

Koncem roku 1936 uspořádal SDS v Paříži další výstavu – „Buchmesse deutscher Schriftsteller“, jejíž význam však zůstal ve stínu výstavy předchozí. Konala se od 19. do 31. prosince 1936 v Galerie Billiet v Latinské čtvrti a *Pariser Tageszeitung* o ní přinesl pouze stručné informace.

Rok 1937 byl pro Francii rokem Světové výstavy v Paříži. Tato výstava byla mimořádnou příležitostí pro propagaci, jelikož na ní byli očekáváni návštěvníci z celého světa nacistické Německo nevyjímaje. SDS tuto možnost náležitě využil.

V době od 25. června do 22. listopadu 1937 uspořádal v Paříži svou doposud největší akci – výstavu „Das freie deutsche Buch in Paris 1837–1937“. Tato výstava měla velkou podporu ze strany mnoha významných osobností. Patronát

nad ní převzali Romain Rolland, prof. Paul Langevin, H. – R. Lenormand a prof. Edmond Vermeil. Exiloví spisovatelé se na ní přihlásili k demokratickým tradicím německé kultury – k emigrantům minulých století, jako byli např. bratři Gimmové, Heinrich Heine nebo Karel Marx. Ohlas této výstavy byl velký – jen ve Francii o ní přinesly zprávy deníky „Temps“, „L'Oeuvre“, „Journal des Débats“, „Humanité“. „Vendrédi“, „Figaro“, „Pariser Soir“, „Peuple“. V rámci výstavy uspořádal SDS na dvacet různých akcí. Nejvýznamnější z nich bylo bezesporu přijetí delegátů 2. Mezinárodního kongresu spisovatelů na obranu kultury, který předtím jednal ve Valencii, Barceloně a Madridu a jehož závěrečné zasedání se konalo v Paříži.

V roce 1937 se zapojil SDS aktivně i do pomoci republikánskému Španělsku. Byl členem výboru „Nationalkomitee deutscher Antifaschisten“, který pořádal sbírky, přednášky a vydával tzv. „Spanienbriefe“. Mnozí z členů SDS se zapojili aktivně jako členové Interbrigád nebo frontovní korespondenti do boje proti španělským fašistům. Jedním z nejvýznamnějších děl k tomuto tématu jsou „Spanische Gedichte und Tagebuchblätter“ Rudolfa Leonharda, které vyšly roku 1938 v Paříži. V tomto roce se konala ještě jedna akce, která měla pro SDS stěžejní význam – její valné shromáždění. Konalo se 18. října 1937 v Café Mefisto na Boulevardu St. Germain. Byla na něm zhodnocena dosavadní práce SDS. Za předsedy byli znovu zvoleni Rudolf Leonhard a Egon Erwin Kisch, předsednictvo dále tvořili Bertolt Brecht, Lex Breuer, Wolf Franck, Hans Marchwiza, Anna Seghersová, Hans Siemsen a Paul Westheim.

V roce 1937 došlo i k jistému oslabení SDS, když po roztržce z politických důvodů založil Leopold Schwarzschild a jeho přívrženci organizaci Bund freie Presse und Literatur.²¹ Tato organizace vystupovala proti politice Lidové fronty, což ji izolovalo od ostatních uskupení exilu. Rok 1938 byl již značně poznamenán krizí, do které se většina německých exilových spisovatelů dostala. Zhoršily se výrazně životní podmínky i vztahy mezi jednotlivými spisovateli. Jednou z akcí, která měla utužit jednotu členů SDS, byla oslava na počest 60. narozenin Alfreda Döblina. Konala se 14. října 1938, oslavné projevy na ní přednesl Arnold Zweig, Rudolf Leonhard, Hans Siemsen²², Ludwig Marcuse, Anna Seghersová. Tato oslava měla ukázat ochotu ke společné práci, navzdory různým pojetím a různým názorům. Ke třicetiletému výročí SDS vyšlo zvláštní vydání časopisu „Der deutsche Schriftsteller“²³, do kterého přispělo 70 spisovatelů z různých zemí.

Závěrem neplodnější etapy činnosti SDS pak byl „Německý kulturní týden“ („Die deutsche Kulturwoche“) v Paříži ve dnech 4. – 27. 11. 1938. Byla to řada kulturních akcí, mezi jinými předání ceny Heinricha Heina za léta 1937 a 1938, výstava nově založeného Svobodného uměleckého svazu²⁴ (Freier Künstlerbund) a valné shromáždění SDS. Toto shromáždění se konalo s vyloučením veřejnosti, proto o něm nemáme žádné zprávy z tisku. Za předsedy byli znovu zvoleni Rudolf Leonhard a Egon Erwin Kisch, do představenstva byli zvoleni

Willi Bradel, Robert Bauer, Herman Budzislawski, Alfred Kantorowitz, Hans Marchwitza, Ludwig Marcuse a Paul Westheim. Vyvrcholením Německého kulturního týdne byla německo-francouzská manifestace, která se konala 14. listopadu pod patronátem Mezinárodního společenství spisovatelů na obranu kultury. Hlavní myšlenkou této manifestace byla demonstrace jednoty německých a světových protifašistických spisovatelů v boji proti fašistické agresivní politice. Účast německých spisovatelů však nebyla příliš reprezentativní. Přes jiná omezení SDS pokračoval ve své činnosti i nadále v roce 1939. Konala se pravidelná setkání se spisovateli a akce k různým výročím. Jejich význam již však byl omezený.

Ve své studii jsem se pokusil rozšířit faktografickou základnu výzkumu německé exilové literatury po roce 1933 ve Francii. Prameny pro toto bádání jsou velmi rozmanité a rozptýleny po archivech, knihovnách, muzeích a dokumentačních střediscích mnoha států, proto ještě nebyly komplexně vytěženy.

Cenným zjištěním je, že i naše archivy obsahují zajímavé dokumenty pro poznání této problematiky, především ve fondu Pomocný výbor pro uprchlíky ve Francii, uloženém ve Státním ústředním archivu v Praze.

POZNÁMKY

¹ Schiller, D. a kol.: *Exil in Frankreich*. Leipzig 1981.

² Badia, G. a kol.: *Emigrés français en Allemagne – Emigrés allemands en France 1685–1945*. Paris 1984.

³ Scheer, M.: *So war es in PARIS*. Berlin 1964.

⁴ V Archives Nationales v Paříži byly získány materiály sign. AJ⁴³13 a AJ⁴³21.

⁵ Emergency Rescue Committee – americký výbor, který financoval útěk mnoha významných emigrantů z Francie.

⁶ American Jewish Joint Distribution Committee, americká židovská podpůrná organizace, která již od 1. světové války pomáhala židovským uprchlíkům ve světě. Do roku 1933 její evropský výkonný výbor sídlil v Berlíně, pak byl přesunut až do obsazení Francie do Paříže. V USA adresa: 100 East 42nd Street, New York City, čestnými předsedy Paul Baerwald, Mrs. Felix M. Warburg, James N. Rosenberg. Adresa evropského výkonného výboru (European Executive Council), 19, rue de Téhéran, Paris 8e. Předseda Dr. Bernhard Kahn, 1. tajemník Nathan Katz. V roce 1940 pomohl zreorganizovat a až do roku 1943 financoval organizace C. A. R., OSE, Fédération des sociétés juifs a HICEM.

⁷ C. A. R. (Comité d'Assistance aux réfugiés) v r. 1935 navázal na činnost Comité national de secours aux réfugiés allemands victimes de l'antisémitisme, založeného r. 1933 z iniciativy Consistoire Israélite (Židovské konzistoře) v Paříži. Předsedou obou těchto výborů byl Albert Lévy a prvním tajemníkem Raymond Raoul Lambert. Adresa: 44, rue de Lisbonne, Paris 8e. Roku 1940 znovu založen a financován díky pomoci A. J. J. D. C. Činnost do r. 1943 v Marseille.

⁸ OSE (l'Oeuvre de Secours aux Enfants) – jedna z organizací, která se ujímala dětí nemajetných emigrantů. Od r. 1940 ji plně financoval americký A. J. J. D. C.

- ⁹ Fédération des sociétés juifs (Federace židovských obcí), do r. 1940 bez údajů, 1940–1943 financována z prostředků A. J. J. D. C.
- ¹⁰ HICEM (HIAS-JCA EMIGRATION ASSOCIATION) 89, Bld Haussmann, Paris 8e – jedna z židovských organizací, která mezi lety 1933–1943 zajišťovala reemigraci uprchlíků do zámořských zemí, především do Palestiny a Severní a Jižní Ameriky. Úzká spolupráce s A. J. J. D. C.
- ¹¹ „Pariser Tageblatt“ od r. 1933 pod vedením Georga Bernharda nejvýznamnější deník německé emigrace. Pod tímto názvem vycházel do r. 1936, po roztržce s vydavatelem název změněn na „Pariser Tageszeitung“, vycházel až do února 1940.
- ¹² Viz Schiller, D. a kol.: Exil in Frankreich. Leipzig 1981, s. 136.
- ¹³ Viz časopis „Unsere Zeit“ č. 11/1933, s. 48.
- ¹⁴ Viz Mann, Heinrich: Verteidigung der Kultur. Antifaschistische Streitschriften und Essays. Berlin und Weimar 1971, s. 87.
- ¹⁵ „Mitteilungen der deutschen Freiheitsbibliothek“. Tiskový orgán DFB od r. 1935, později přejmenován na „Das freie Deutschland, Mitteilungen der deutschen Freiheitsbibliothek“.
- ¹⁶ Viz: Schiller, D. a kol.: Exil in Frankreich. Leipzig 1981, s. 207.
- ¹⁷ „Der Gegen-Angriff“, č. 27/1935.
- ¹⁸ „Pariser Tageszeitung“, č. 156, s. 3.
- ¹⁹ „Pariser Tageszeitung“, č. 156, s. 4.
- ²⁰ Tamtéž, č. 158, s. 2.
- ²¹ BFPL – Bund freie Presse und Literatur (Svaz svobodného tisku a literatury). Verband unabhängiger deutscher Schriftsteller und Journalisten im Exil (Svaz nezávislých německých spisovatelů a žurnalistů v exilu). Založen 7. července 1937 v Paříži, v předsednictvu J. A. Döblin, A. Gurland, L. Schwarzschild, Bernard von Brentano, Konrad Heiden.
- ²² Osobní fond Hanse Siemseny včetně dokumentů týkajících se oslav 60. narozenin Alfreda Döblina je uložen ve Spolkovém archivu v Postupimi pod označením 90 Si 1.
- ²³ „Der deutsche Schriftsteller“ – tiskový orgán SDS. Zvláštní číslo ke 30. výročí založení SDS vyšlo 10. 11. 1938.
- ²⁴ Freier Künstlerbund (Svobodný umělecký svaz) založen v květnu 1938, sdružoval německé a rakouské umělce ve francouzském exilu (např. Max Ernst, Heinz Lohmar, Otto Freundlich, Max Lingner a dal.) Prezidenty byli Oskar Kokoschka a Eugen Spiro.

ZUSAMMENFASSUNG

ZUM DEUTSCHEN EXIL IN FRANKREICH 1933–1943

Luboš Houska

In der ehrwürdigen Reihe der Arbeiten, die sich mit der Situation der deutschen Exulanten in Frankreich befassen, finden wir relativ wenig Informationen über die Unterstützungsorganisationen, die sich größtenteils der Emigranten annahmen. Im Staatlichen Zentralarchiv befinden sich im Bestand Pomocný výbor pro uprchlíky ve Francii (Hilfsausschuß für Flüchtlinge in Frankreich) die Briefe aus den Jahren 1936–39 im deutschen oder französischen Original, die die Bitten des Schutzverbandes deutscher Schriftsteller und des Bundes freie Presse und Literatur an das Comité d'assistance aux réfugiés (C.A.R.) um eine finanzielle Hilfe beihalten. Weitere grundlegende Dokumente wurden im Archives Nationales Paris in der Korespondenz des hohen Kommissars der Liga der Nationen für Flüchtlinge aus Deutschland Sir H. W. Emerson.

Frankreich war für das deutsche Exil das wichtigste Land. Hier wurde der überwiegende Teil von der Emigrantenpresse herausgegeben, hier hatten die Verlage der Exilliteratur ihren Sitz, hier etablierten sich viele deutsche Schriftsteller. Aus Rudolf Leonhards Initiative wurde im Jahre 1933 der Schutzverband deutscher Schriftsteller gegründet. Die erste Aufgabe dieser Gewerkschaftsorganisation war der Schutz vor den ausländischen Verlegern und vor den Vertragsbrüchen seitens deutscher Verleger. Der Bund veranstaltete die Vortrags- und Diskussionsabende mit Vorlesen der literarischen Werke. Seine führenden Persönlichkeiten gehörten zu den Gründern der Deutschen Freiheitsbibliothek, die am Tage des ersten Bücherverbrennung-Jahrestags, am 10. Mai 1934, geöffnet wurde. 1935 erschien in Paris die Anthologie der Exilliteratur unter dem Titel Deutsch für Deutsche, die der Schutzverband vor der Eröffnung des 1. Congrès international pour la défense de la culture in Paris (vom 21. bis 25. Juni 1935) verfaßt hatte. Seit 1936 wurden dann die Ausstellungen der Exilliteratur vom Schutzverband und von der Bibliothek mit lebhaftem Echo veranstaltet.

Im Jahre 1937 trennten sich die Anhänger Leopold Schwarzschilds nach der Spaltung aus den politischen Gründen vom Schutzverband und gründeten den Bund freie Presse und Literatur. Diese Organisation trat gegen die Politik der Volksfront auf, deswegen wurde von der anderen Exilgruppierungen isoliert.

„Die Deutsche Kulturwoche“ in Paris in den Tagen von 4. bis 27. November 1938 war der Abschluß der produktivsten Etappe in der Tätigkeit des Schutzverbandes.